

Kıraat İlminde İhtiyâr Olgusuna Fukahâ Perspektifinden Bakmak: Dört Mezhep İmamı Özelinde Bir İnceleme

Hatice TEKİN TURAN | <https://orcid.org/0000-0002-0409-8071>

Dr. | Sorumlu Yazar | hatice.turan.tekin@gmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | <https://ror.org/05ryem72>

Temel İslam Bilimleri | Ankara, Türkiye

Mehmet ÜNAL | <https://orcid.org/0000-0002-7169-5757>

Prof. Dr. | Yazar | mehmetunal@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | <https://ror.org/05ryem72>

Tefsir | Ankara, Türkiye

Öz

Kıraat ilminde imam kabul edilen isimlerin rivâyet ettiği kıraat vücûhâtı içinden çeşitli sebeplerle bazı vecihleri seçip kendine bir tarik oluşturması ihtiyâr olarak tanımlanır. Sözlük anlamı ile ilintili olarak ihtiyâr terimi, bireysel sebeplerle daha üstün olanı seçmeyi ifade eder. İlk örnekleri ikinci nesil sahâbe döneminde görülen ve tam manası ile tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde başlayan ihtiyârın erken dönemde ruhsat çerçevesi oldukça geniştir. Müslüman coğrafyanın genişlemesi ile tâbiîn asrında oldukça fazla olan kurrâ sayısı tebeu't-tâbiîn döneminde Kur'an muallimine duyulan ihtiyaç doğrultusunda daha çok artmıştır. Kıraat bilgisi ile öne çıkan isimlerin öncelikle kendi okumaları ve sonrasında talebelerine okutmak için ihtiyâr oluşturması ilk üç asırda ihtiyâr çeşitliliğinin artmasının temel sebebi olarak açıklanabilir. Böylelikle ihtiyâr edinme, hicrî ikinci asrın ortaları ile dördüncü asırda dönemin ilmî örfü haline gelmiş, kurrâ başta olmak üzere pek çok ilim ehli; ashâb ve tâbiînden nakledilen vücûhât içinden kendi ihtiyârını oluşturmuştur. Kıraat tarihinde ihtiyâr olgusunu ele alan çalışmalar genellikle konuyu ya erken dönem kurrâ kapsamında ya müfessirler çerçevesinde yahut da yalnızca İmâm-ı Âzam özelinde incelemektedir. Mevcut çalışmalarda dört mezhep imamının ihtiyârını şekillendiren tarihsel arka plan ve metodolojik eğilimleri bağlamında konunun ele alınışının eksikliği dikkat çekmektedir. Bu çalışmada dört mezhep imamı Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in kıraat tercihleri incelenmiştir. Çalışmanın amacı erken dönemde ihtiyâr olgusunun fukahâyâ yansıyan tarafının görülmesi ve onların kıraat tercihlerinin tarihî arka plan ve metodolojik eğilimleri bağlamında değerlendirilmesidir. Erken dönem fukahânın kıraat tercihleri klasik literatürde kurrâ biyografilerinde, tefsir kaynaklarında, menâkıb ve mesâil türü çeşitli eserlerde dağınık bilgiler halinde yer almaktadır. Çalışmada zikredilen kaynaklardan yararlanılmış, bulgular analiz edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin ihtiyârına dair onun Âsım kıraatine tâbi olduğu; kendi ihtiyârının olduğu ve kendi ihtiyârı olarak sunulan derleme rivâyetlerin aslı olmayan nakillerden oluştuğu yönündeki üç ihtimal de değerlendirmeye alınmıştır. Değerlendirme neticesinde İmâm-ı Âzam'ın yaşadığı zamanda ihtiyâr edinmenin ilim ehli için örf haline geldiği göz önünde bulundurulurak, Ebû'l-Fazl el-Huzâî'nin *İhtiyârâtü min karâati Ebi Hanîfe* risâlesi, Ebû'l-Kâsım el-Hüzeli'nin *el-Kâmil fi'l-karâ'ât* isimli eseri ve Muvaffak el-Mekkî'nin (ö.568/1172) *Menâkıbü el-İmâmi'l-A'zam Ebi Hanîfe* isimli eseri ve tefsir kaynaklarında zikredilen Ebû Hanîfe kıraatine dair örnekler esas alınmış ve İmâm-ı Âzam'ın kendi ihtiyârı olduğu kanaati hâsıl olmuştur. İhtiyâr sahibi olarak bilinen diğer isim Ahmed b. Hanbel ise incelenen fukahâdan ihtiyârına dair en fazla veriye ulaşılan isimdir. İmam Şâfiî ve Enes b. Malik'in ise genel olarak beldelerinde okunan kıraate tâbi oldukları kanaati oluşmuştur. Bu yönüyle çalışma ihtiyâr döneminde yaşamış dört mezhep imamının kıraat tercihlerini incelemekle bütüncül bir çerçeveye oluşturmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Kıraat, İhtiyâr, Tercih, Fukahâ, Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel.

Atıf Bilgisi

Tekin Turan, Hatice – Ünal, Mehmet. "Kıraat İlminde İhtiyâr Olgusuna Fukahâ Perspektifinden Bakmak: Dört Mezhep İmamı Özelinde Bir İnceleme". *Rize İlahiyat Dergisi* 31 (Nisan 2026), 323-337.

<https://doi.org/10.32950/rid.1841598>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 13.12.2025

Kabul Tarihi: 03.04.2026

Yayın Tarihi: 20.04.2026

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Mehmet ÜNAL danışmanlığında Hatice TEKİN TURAN tarafından 2026 yılında hazırlanan "On Kıraat İmamında İhtiyâr" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Yazar Katkı Düzeyleri

Sorumlu yazar (HTT) %70, yazar (MÜ) %30.

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Examining the Phenomenon of Ikhtiyār in the Science of Qirā'āt from the Perspective of the Fuqahā': A Study on the Four Madhhab Imams

Hatice TEKİN TURAN | <https://orcid.org/0000-0002-0409-8071>

Dr. | Corresponding Author | hatice.turan.tekin@gmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt University | <https://ror.org/05ryem72>

Basic Islamic Sciences | Ankara, Türkiye

Mehmet ÜNAL | <https://orcid.org/0000-0002-7169-5757>

Prof. Dr. | Author | mehmetunal@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt University | <https://ror.org/05ryem72>

Tafsir | Ankara, Türkiye

Abstract

In the discipline of qirā'āt, ikhtiyār is defined as the act whereby an imam, from among the various transmitted reading variants (wujūh) he has received, selects certain ones for specific reasons and thereby forms his own transmission path (tarīq). In line with its lexical meaning, the term ikhtiyār denotes the preference for what is deemed superior based on individual considerations. Although its earliest instances can be traced to the second generation of the Companions, ikhtiyār in its full sense emerged during the periods of the Tābī'ūn and the Tābī' al-Tābī'n, at which time its scope of permissibility was considerably broad. With the expansion of the Muslim world, the number of reciters (kurrā'), already substantial in the Tābī'ūn period, increased further during the Tābī' al-Tābī'n period in response to the growing need for Qur'ān instructors. The fact that prominent figures in qirā'āt first established their own preferred readings and subsequently transmitted them to their students can be regarded as the primary reason for the diversification of ikhtiyār in the first three centuries. Consequently, the practice of adopting ikhtiyār became an established scholarly convention from the mid-second to the fourth century AH, and many scholars, particularly among the reciters, developed their own preferences from among the transmitted variants of the Companions and the Tābī'ūn. Studies addressing the phenomenon of ikhtiyār in the history of qirā'āt have generally examined the subject either within the framework of early reciters, in the context of exegetes, or specifically with reference to Abū Ḥanīfa alone. A notable gap in the existing literature is the lack of analysis that considers the historical background and methodological tendencies shaping the ikhtiyār of the four legal school imams. This study examines the qirā'āt preferences of the four imams of the madhhabs: Abū Ḥanīfa, Mālik b. Anas, al-Shāfi'i, and Aḥmad b. Ḥanbal. Its aim is to identify how the phenomenon of ikhtiyār is reflected among the early jurists and to evaluate their qirā'āt preferences within their historical and methodological contexts. The qirā'āt preferences of early jurists are found in scattered form within classical sources, including biographical works on reciters, tafsir literature, and various genres such as manāqib and masā'il. The present study utilizes these sources and analyzes the available data. Regarding Abū Ḥanīfa's ikhtiyār, three possibilities are considered: that he adhered to the recitation of 'Aṣim, that he possessed an independent ikhtiyār, and that the attributed compilations of his preferences consist of unsubstantiated reports. In light of the fact that adopting ikhtiyār had become a scholarly convention during his lifetime, the study relies on Abū al-Faḍl al-Khuzā'i's Ikhtiyārāt min Qirā'āti Abī Ḥanīfa, Abū al-Qāsim al-Hudhali's al-Kāmil fī al-Qirā'āt, Muwaffaq al-Makkī's (d. 568/1172) Manāqib al-Imām al-A'zam Abī Ḥanīfa, as well as examples cited in tafsir works, and concludes that Abū Ḥanīfa did indeed possess his own ikhtiyār. Among the other figures known for ikhtiyār, Aḥmad b. Ḥanbal appears to be the jurist for whom the most data is available regarding such preferences. As for al-Shāfi'i and Mālik b. Anas, it is concluded that they generally adhered to the prevailing recitation of their respective regions. In this respect, the study aims to provide a comprehensive framework by examining the qirā'āt preferences of the four imams who lived during the period in which ikhtiyār was practiced.

Keywords

Qirā'āt, Ikhtiyār, Preference, Jurists, Abū Ḥanīfa, Mālik b. Anas, Imam al-Shāfi'i, Aḥmad b. Ḥanbal.

Citation

Tekin Turan, Hatice – Ünal, Mehmet. "Examining the Phenomenon of Ikhtiyār in the Science of Qirā'āt from the Perspective of the Fuqahā': A Study on the Four Madhhab Imams". *Rize Theology Journal* 31 (Aralık 2026), 323-337.

<https://doi.org/10.32950/rid.1841598>

Publication Information

Type: Research Article Peer-Review: Double anonymized - Two External
 Process Information: Date of Submission: 13.12.2025 Date of Acceptance: 03.04.2026 Date of Publication: 20.04.2026

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This study is derived from the doctoral thesis entitled "Choice Among the Ten Imams of Recitation" prepared by Hatice TEKİN TURAN in 2026 under the supervision of Prof. Dr. Mehmet ÜNAL at the Institute of Social Sciences, Ankara Yıldırım Beyazıt University.

Ethics Committee Approval

Ethics committee approval is not required for this study.

Plagiarism Checks

Yes – iThenticate

Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Auth. Contribution Rates

Corresponding author (HTT) %70, author (MÜ) %30.

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kiraat ilminde kiraat rivâyetleri arasından tercihi ifâde eden ihtiyâr olgusu, kurrânın bu konuya yaklaşımı bağlamında hem teorik hem de pratik boyutları ile incelenmesi gereken bir konudur. İhtiyâr olgusunu kurrâ özelinde ele alan çalışmalar olduğu gibi disiplinler arası bağlamda ele alan çalışmalar da mevcuttur.¹ Konunun diğer disiplinlerin ilişkilendirmesi genellikle tefsirler ve müfessirler çerçevesinde kalmış,² fukahâ ve kiraat ilişkisi ise ya kiraat farklılıklarının hüküm istinbatında kullanıldığı boyutu ile ele alınmış³ ya da yalnızca Ebû Hanîfe özelinde incelenmiştir.⁴ Bu çalışmada kiraatlerde “ihtiyâr dönemi” olarak bilinen zaman diliminde yaşayan kurrâ dışında diğer ilmî çevrenin ihtiyârı, dört mezhep imamı özelinde ele alınmıştır. Mezkûr çalışmalardan her biri ihtiyâr amelîyesini tarihlendirme ölçeği ve terim kullanımında farklılık gösterdiği için bu çalışmada tarihi sürecin sahâbeden itibaren ele alındığını belirtmek gerekir.

Mevcut çalışmalarda dört mezhep imamının ihtiyârını şekillendiren tarihsel arka plan ve metodolojik eğilimleri bağlamında konunun ele alınışının eksikliği dikkat çekmektedir. Hüküm istinbatında da kiraat farklılıklarından yararlandığı bilinen erken dönem fukahânın, özellikle de dört mezhep imamının kiraat tercihleri klasik literatürde kurrâ biyografilerinde, tefsir kaynaklarında veya menâkıb türü çeşitli eserlerde dağınık bilgiler halinde yer almaktadır. Bu çalışmada Zeyd b. Ali'den (ö. 122/740) Taberî'ye (ö. 310/923) uzanan ihtiyâr döneminde yaşamış fakih kurrâ yelpazesi arasından dört mezhep imamının kiraatler arasından ihtiyârı incelenecektir. Bu amaçla öncelikle Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) ihtiyârının varlığına dair görüşler ele alınmıştır. Ardından Ebû'l Kâsım Hüzeli'nin (ö. 465/1073) ihtiyâr sahipleri arasında zikrettiği Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) ihtiyârı incelenmiş ve ihtiyârının varlığını güçlendiren diğer rivayetler ve örnekler sunulmuştur. Çalışmanın devamında ise genel itibarıyla beldelerinin kârisine tâbi olan İmam Mâlik (ö. 179/795) ve İmam Şâfi'de (ö. 204/820) ihtiyâr mefhumu incelenmiştir.

İhtiyâr Terimi ve İhtiyârın Başlangıcı

İhtiyâr terimi, kârının rivayet ettiği kiraatler içinden -sebebini belirtmek veya belirtmeyerek- daha değerli gördüğü ve her biri farklı kiraatlerden olabilen bazı vecihleri seçip almasını ifade eder.⁵ İhtiyâr, amelîyesinin gerçekleşebilmesi için kurrânın önünde seçenekler bulunmalıdır. Örneğin Rasûlullah'tan tek formda kiraat işiten ashâbın kiraatine ihtiyâr demek makul değildir, fakat sahâbiden kiraat alan tâbiîn için seçenek söz konusu olduğuna göre onlar için bir çeşit ihtiyârdan bahsedilebilir. Benzer şekilde birden çok harf ile okuyan, pek çok harf rivayeti işiten ve rivayetler içinden ihtiyârda bulunan tebeu't tâbiîn neslinin okuduğuna ve okuttuğuna tam anlamı ile ihtiyâr demek mümkündür.⁶ Bu bağlamda Kurtubî'nin (ö. 671/1273) kiraat imamlarının ihtiyâr amelîyelerinin neliğini ve niteliğini belirtmek üzere sözlerine burada yer vermek yerinde olacaktır: “İmamlar, kendilerine rivayet edilen kiraatlerden ihtiyârda bulunmuş ve bu ihtiyârlarını kendi kriterlerine göre hasen ve evlâ olan kiraatlerden tercihte bulunmak suretiyle yapmışlardır. Seçmiş olduğu kiraati kendisine tarik bellemiş, rivâyet etmiş, okutmuş ve kendisiyle iştihâr etmiştir. Bu kiraat kendisine nispet edilmiş ve Nâfi'in (ö. 169/785) harfi, İbn Kesîr'in (ö. 120/738) harfi şeklinde tanınır olmuştur. Bu

¹ Bu araştırmalardan Türkçe olan bazıları için bk. Mehmet Ünal, “Bir Kırâat Terimi Olarak Hüccetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (ts.), 69-83; Sait Bosat, “Kırâat İmamlarında İhtiyâr Olgusu”, *Hikmet Yurdu* 13/25 (2020), 89-108; Abdullah Sawas, *İhticac ve Tercih'in Kiraat İlmindeki Yeri ve İslami İlimlerle İlişkisi* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Cemil Küçük, “Mütevâtir Kiraat İmamlarının Kiraatleri Tercih Yöntemi”, *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 48-68; Musa Akpınar, “Kiraatlerde Tercih ve Tenkitlerin Kiraatlerin Sahihliği Açısından Değerlendirilmesi”, *Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5/2 (2022), 97-100; Cafer Yıldız, “İlk Üç Asırda Kırâatlerde Tercih Olgusu: Râvi ve İmam Olarak Halef Örneği”, *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (15 Eylül 2024), 505-536.

² Mezkûr çalışmalardan bazıları için bk. Sıtkı Güllü, “Taberî'nin Tefsîr'indeki Kiraat Değerlendirmeleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 65-85; Halis Albayrak, “Taberî'nin Kiraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 97-130; Mustafa Kılıç, “Zemahşerî'nin Kiraatleri Kabul Şartları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2015), 149-184; Soner Aksoy, “Ebû Ca'fer En-Nehhâs'ın (ö.338/950) Kiraat Farklılıklarını Değerlendirme ve Tercih Yöntemi”, *Temel İslâm Bilimleri Araştırmaları*, (2018), 75-93; Ömer Özbec - Sena Kahraman, “Zemahşerî ve Ebû Hayyân'da Kiraatlerin İhtiyârı Meselesi”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 34 (2023); Ahmet Küttükoğlu, “Taberî (ö. 310/923) ile İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) Kiraat Tercihlerine Yaklaşımları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2024), 1-16; Nazım Çetin, “Taberî'nin Tefsîr Yöntemi Olarak Kiraat Değerlendirmelerinde Şiirle İstişhâd”, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 20 (2025), 107-125.

³ Mezkûr çalışmalardan bazıları için bk. Hacı Önen, “Kiraatlerin Fikhî Hükümlere Etkisi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 1-24; Emel Yavuzoğlu Ergin, “Mütevâtir Kiraat Farklılıklarına Dayanan Fikhî İhtilaflar”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (15 Ocak 2015), 147-162; Yusuf Çınar, “Kiraat Farklılıkları ve Fikhî Hükümlere Etkisi (İbadetler Bağlamında)”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (28 Temmuz 2023), 643-666.

⁴ Mezkûr çalışmalar için bk. Necattin Hanay, “Ebû'l-Fazl el-Huzâ'î ve 'İhtiyârâtü Min Kırâati Ebî Hanîfe' Risalesi”, *Mütefekkir* 3/5 (ts.), 101-127; Fatih Tok, “Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Kiraatlerine Yaklaşımı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (2017), 123-144.

⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer el-Enderâbî, *Kırâ'âtü'l-kurrâ'il-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*, thk. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1985), 28-29; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 359.

⁶ Muhammed Balvâli, *el-İhtiyâr fi'l-kiraat ve'r-resmi ve'z-zabt* (Rabat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1997), 16.

imamlardan herhangi biri diğeri için ihtiyârına mâni olmamış, inkâr etmemiştir.”⁷

Erken dönemde kıraat imamlarının ihtiyârı onlara nispet edilirken daha geniş anlam çerçevesi olması ve yaygın kullanımı sebebiyle ihtiyâr yerine “kıraat” terimi de kullanılmıştır. Hicrî dördüncü asırdan sonra artık aynı manada kullanılan ihtiyâr ve kıraat terimleri zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılsa da aralarındaki nüansı Gânim Kaddûrî el-Hamed şu şekilde açıklar: “Kıraat kelimesi ile kastedilen, kıraat alimi sahabilerin her birinin okuduğu tarihtir; Zeyd b. Sâbit’in (ö. 45/665 [?]) kıraati ve Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]) kıraati gibi. İhtiyâr ise tâbiînden olan kıraat alimlerinin sahabe kıraatlarından, tebeu't- tâbiîn alimlerinin de tâbiîn kıraatından seçip oluşturdukları ihtiyârlardır. Bu ihtiyâr da sahabeden rivayetle gelenin dışına çıkmamak şartıyla olur.”⁸ Aralarında nüans olmakla birlikte ilerleyen dönemde tercih kelimesinin de ihtiyâr terimi yerine kullanıldığı vâkidir.⁹

Modern çalışmalarda ihtiyârın sahâbe döneminde başladığı belirtilmiştir fakat Rasûlullah'tan Kur'ân öğrenen ve kıraat ihtilafının kendileri ile başladığı birinci tabaka sahabe nesli için herhangi bir seçim bulunmadığından ihtiyârın başlangıcı olarak bu dönemi işaret etmek isabetli görünmemektedir. Nitekim bazı rivayetlerde ashabın kendi okuyuşunu hüccetlendirmek için bireysel sebepler yerine “Rasûlullah bana böyle öğretti” minvalindeki sözleri de iradîlikten uzaktır. Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hişâm b. Hakîm (ö. 15/636'dan sonra) arasında cereyân eden meşhur rivayette Hişâm b. Hakîm farklı okuyuşunu açıklamak üzere “Rasûlullah böyle okuttu” sözlerini sarfetmiştir.¹⁰ Bir diğeri örnekte yine benzer şekilde Übey b. Kâ'b mescitte otururken bir kimsenin bir sûreyi kendi okuyuşundan farklı okuduğunu işitmiş ve kimden böyle öğrendiğini sormuştur. O kişi de “Rasûlullah böyle okuttu” sözleri ile kıraatine Hz. Peygamber'i referans vermiştir.¹¹

İlk tabaka sahâbeden Kur'ân öğrenen ikinci tabaka sahâbenin yalın anlamda kıraat vecihleri içinden ihtiyâr ettiği söylenebilir. Bunun en bâriz örneğini İbn Abbas'ta görmek mümkündür. Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit'e Kur'ân okuyan İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) “kıraatim Zeyd'in kıraatidir fakat on küsur yerde İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) kıraatini aldım”¹² sözleri ile kıraat vecihleri arasından ihtiyâr ettiği anlaşılmaktadır. İbn Abbas gibi sarahaten açıklamaları olmasa da sahâbeden Kur'ân alan ikinci tabaka sahâbenin Kur'ân aldığı kişiler arasında tercih yapıp birini seçmesi de bir çeşit ihtiyâr barındırır.

İhtiyârın tam manası ile gerçekleştiği dönem tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemidir.¹³ Tâbiîn döneminde yalnızca tek bir kıraat bilen kurrâ mevcut olsa da kendi ihtiyârı olanların sayısı fazladır. Örneğin İbn Abbas'tan kıraat öğrenen Ebû Ca'fer'in (ö. 130/747-48), tâbiîn neslinden kendi ihtiyârı olan ilk kişi olduğuna dair rivayetler vardır. Ebû Ca'fer'in hicrî 63 yılında vuku bulan Harre savaşından önce insanlara kıraat okuttuğu bilinmektedir ve bu tarihlerde sahâbe neslinden halen hayatta olanlar vardır.¹⁴ Kurrâ sahâbeden kıraat öğrenen, birden çok harf ile Kur'ân okuyan ve birçok vücûh işiten tâbiîn asrı artık ihtiyârı olan kurrânın çoğaldığı bir dönemdir. Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692 [?]), Zir b. Hubeyş (ö. 82/701), Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Abdullah İbn Âmir (ö. 118/736), İbn Kesîr, Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Âsım el-Cahderî (ö. 128/746 [?]) ve Şeybe b. Nisâh (ö. 130/748) tâbiîn neslinin önde gelen ihtiyâr sahibi kurrâsı arasında zikredilebilir.¹⁵

Müslüman coğrafyanın genişlemesi ile tebeu't-tâbiîn döneminde Kur'ân muallimine duyulan ihtiyaç doğrultusunda bu sayı daha çok artmıştır. Bu dönemde kıraat bilgisi ile öne çıkan isimlerin kendileri ve talebelerine okutmak için ihtiyâr oluşturmaları oldukça yaygındır. Kendine has ihtiyâr olmayıp sadece öğrendiği kıraati rivayet edenler olsa da ilk üç asırda ihtiyârların çoğalma sebebinin bu şekilde açıklamak mümkündür.¹⁶

Meşhur kıraat imamlarının öne çıktığı dönemi de barındıran hicrî ikinci asrın ortalarından dördüncü asrın ilk yarısında ihtiyâr olgusu sistematize edilmiştir. Bu dönemde kıraat imamlarının isimlerine nispetle kıraat izâfe edilmesi, erken dönemde sahâbeye kıraat nispet edilmesine benzer. Nasıl ki sahâbeye kıraat nispet edildiğinde kıraate devam etmesi, onunla meşhur olması ve

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim Etfayyîş (Kahire: Dâru'l Kütübî'l Mısriyye, 1964), 1/46.

⁸ Balvâlî, *el-İhtiyâr*, 16.

⁹ Bosat, “Kırâat İmamlarında İhtiyâr Olgusu”, 6.

¹⁰ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 27; Müslim “Salâtü'l-Müsafirîn”, 270; Tirmizî, “Kıraat”, 2943.

¹¹ Nesâî, “İftitah”, 939.

¹² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abdud (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 168; Ebû Abdullah Şemsüddîn ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-âsâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1995), 1/130.

¹³ Balvâlî, *el-İhtiyâr*, 42; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fi ulûmi'l-Kur'ân: el-kiraâtü'l-Kur'âniyye - el-mushaf ve resmühü - i'câzü'l-Kur'ân ve vücühühü* (Amman: Daru Ammar, 2006), 37.

¹⁴ Enderâbî, *Kırâ'âtü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn*, 46.

¹⁵ Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/ 143, 146, 155,163, 182, 186, 197, 204, 210.

¹⁶ Hamed, *Ebhâs*, 63; Ünal, “Hüccet”, 75.

kendisinden bu kiraatin okunur ve rivayet edilir olması kastediliyor ise imamların nispeti de aynı şekildedir.¹⁷ Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), *Urcûzetü'l-münebbihe'*de ihtiyâr sahibi olarak hicrî 154 ile 310 yılları arasında yaşamış kurrâyı zikreder ve kiraatlerde ihtiyâr dönemi olarak bu tarihlere işaret eder.¹⁸

1. İhtiyâr Ashâbının Fakih Kârîleri: İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel

Hiz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hiz. Ömer döneminde genişleyen İslam topraklarına, insanlara Kur'ân'ı ve İslam'ın emirlerini öğretmek üzere ashâbın gittiği bilinmektedir. Kûfe halkı Hiz. Osman'ın (ö. 35/656) mushafı istinsahı öncesi Hiz. Ömer tarafından buraya görevli gönderilen Abdullah b. Mes'ûd'un kiraati ile Kur'ân okuyordu. İstinsah sonrası süreçte de İbn Mes'ûd'dan kiraat alan Alkame b. Kays (ö. 62/682), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683 [?]), Zir b. Hubeyş gibi isimlerden kiraat öğrenmeye devam etseler de istinsah sonrasında Kûfe'de İbn Mes'ûd kiraati yok denecek kadar azalmıştır. Öyle ki A'ameş (ö. 148/765) istinsahtan sonrasını kastederek Kûfe'de İbn Mes'ûd kiraati ile okuyan bir veya iki kişi kaldığından bahseder. Halk istinsah edilen mushaf ile buraya gönderilen ve mushafa uygun olarak Kûfe'de kiraat okuyan ve okutan ilk kişi olan Ebû Abdurrahman es-Sülemî kiraatine tâbî olmuştur. Sülemî'nin yaklaşık kırk sene Kûfe'de kiraat okuttuğu bilinmektedir.¹⁹

Kûfe kurrâsının öne çıkan isimleri Zir b. Hubeyş el-Esedî; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Yahya b. Vessâb (ö.103/722), Âsım b. Behdele ve A'ameş'tir.²⁰ Mezkûr kurrâ içinden halk tarafından teveccüh görüp şöhret bulmuş olan isim ise hocası Sülemî'den sonra İmam Âsım olmuş, Kûfe halkı tâbîin asrından sonra artık onun kiraatini benimsemiştir.²¹ İbn Mücâhid (ö. 324/936), bunun aksine Kûfe'de halkın çoğunun Âsım kiraatini tercih etmediğini söylemiş, halkın kiraat tercihinin Âsım kiraatinden Hamza (ö. 156/773) kiraatine meylettiğini iddia etmiştir.²²

İmam-ı Âzam'ın yaşadığı dönemde Kûfe, yukarıda zikredildiği üzere kiraat ilminin önemli isimlerinin ve yedi kiraat imamından Âsım, Hamza ve Kisâi'nin (ö. 189/805) yetiştiği zengin bir ortamdır. İhtiyâr edinmenin söz konusu dönemin ilmî geleneği haline geldiği düşünüldüğünde; A'ameş, İmam Âsım ve İbni Ebî Leylâ'dan (ö. 83/702) kiraat okuyan²³ Ebû Hanîfe'nin de böylesi bir ortamda ihtiyârının olması kuvvetle muhtemeldir. Ne var ki Ebû'l-Fazl Huzâi'nin (ö. 408/1017) Ebû Hanîfe ihtiyârını derlediği eserin sıhhatine dair tereddüt sebebi ile Ebû Hanîfe'nin kendine has ihtiyârının varlığı ulema tarafından ihtiyatla yaklaşılabilir konu olmuştur. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin ihtiyârına dair üç ihtimalden söz edilebilir:

Ebû Hanîfe'nin kiraatine dair ihtimallerden biri, onun kendi ihtiyârının olmadığı ve Âsım kiraatini benimsediğidir. En şedîd savunuculuğunu son dönem Osmanlı alimlerinden Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1371/1952) üstlendiği bu yaklaşım, İmâm-ı Âzam'ı ilerleyen dönemde şâz olarak nitelenmiş ahâd okuyuşlardan beri tutma amaçlı olup tepkisel görünmektedir. Kevserî, İmâm-ı Âzam'ın kiraatinin İmam Âsım'ın Sülemî ve Zir b. Hubeyş'den aldığı Hiz. Ali (ö. 40/661) ve İbn Mes'ûd'dan gelen kiraat olduğunu savunur ve ona isnad edilen şâz okumaları reddeder.²⁴ Ebû Hanîfe'nin "Âsım kiraati müstakim (sade, akıcı) bir kiraattir, Hamza kiraatinde ise gırtlaktan çıkarma (zorluk) vardır"²⁵ sözlerinden hareketle Âsım kiraatine sempatisi olduğu anlaşılabilir, fakat kiraatinde tamamen ona tâbî olduğu sonucu çıkarılamaz. Bu görüşün amacı -İbn Mücâhid'in kiraatleri yedi ile sınırladığı hicrî dördüncü yüzyıldan sonra onların dışında kalanların şâz olarak algılanması temâyülü çerçevesinde düşünüldüğünde- Ebû Hanîfe'yi sıhhati herkesçe kabul görmüş Âsım kiraati müntesibi olarak görmek ve böylece ona izafe edilen zayıf kiraatlere karşı onu koruma altına almak olmalıdır.

İmâm-ı Âzam'ın ihtiyârına dair bir diğer ihtimal onun sahabe ve tâbîinden gelen vücûhât içinden kendisi için ihtiyâr etmiş olmasıdır. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı zaman diliminde kiraatler için oldukça geniş çerçeveli bir ruhsatın varlığı düşünüldüğünde,

¹⁷ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'i'l-meşhûra*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 35.

¹⁸ Ebû Amr ed-Dânî, *el-Urcûzetü'l-münebbiheti alâ esmai'l-kurrâ ve'r-ruvât*, thk. Muhammed b. Mücân el-Cezâirî (Riyad: Dâru'l-Mugnî, 1999), 159-162; Mehmet Emin Maşalı, *Tarih ve Temel Meseleleriyle Kiraat İlmi* (Ankara: Otto, 2016), 33.

¹⁹ Ebû Bekr b. Ahmed b. Müsâ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâat*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972), 66-68.

²⁰ Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâ'l-kibâr*, 1995, 1/144, 147, 205.

²¹ Enderâbî, *Kirâ'âtü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn*, 95.

²² İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 71.

²³ Ebû'l-Şâsım Yûsuf b. Alî el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kirâ'âti'l-aşr ve'l-erbe'ine'z-zâideti 'aleyhâ*, thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâ'î eş-Şâyib (Dubai: Müessesetü Sema li'Neşr ve't-Tevzi', 2007), 292; Ebu'l-Hayr Şemsüddin İbnü'l-Cezerî, *Gâyeti'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, thk. Abdullah (Kahire: Daru'l-Lü'lüe, 2017), 4/28.

²⁴ Muhammed Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib* (y.y., 1990), 59.

²⁵ el-Muvaffak el-Mekkî, *Menâkibu el-İmâmi'l-Âzam Ebû Hanîfe* (Hindistan: Meclisu Dâirati'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1903), 2/73.

kıraat çeşitliliğinin zirvede olduğu bu çağda²⁶ İmâm-ı Âzam'ın ortamdaki bîgane kalması makul görünmemektedir. İmâm-ı Âzam'ın, İmam Âsım'dan kıraat almış olmasından onun her vecihte ona tâbî olduğu da çıkarılamaz. Kaldı ki kendisinden yaklaşık bir asır sonra yaşamış Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), daha sonra Taberî'nin ve daha nicelerinin dahi kendi ihtiyârlarının olduğu bilinmektedir. Tâbîîn müctehidlerine yönelik “هُم رِجَالٌ وَنَحْنُ رِجَالٌ / Onlar adam, biz de adamız”²⁷ sözlerini sarf eden İmâm-ı Âzam'ın, kıraat konusunda da tâbîinden olan İmam Âsım kıraatini tamamıyla kabul ettiği düşüncesi mezkûr tavrı düşünülduğünde muhtemel görünmemektedir. İmâm-ı Âzam kendisine gelen diğer tüm rivayetlerde olduğu gibi kıraatlerin henüz tasnif ve tedvininin yapılmadığı bu dönemde kıraat rivayetleri içinden de sahih olanı almış olmalıdır.

Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), Ebû Hanîfe'nin sahâbe ve tâbîinden gelen vecihler arasından kendi için seçtiği vecihler ile Ramazan ayında namaz kıldırıldığını söylemiş ve örnekler vermiştir: “مَالِكٌ”²⁸ kelimesini “مَلِكٌ” olarak okuduğunu, “لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا”²⁹ âyetini Tâ harfi ve Sîn'i merfû olarak “لَا تَنْفَعُ نَفْسٌ”³⁰ vechinde; “قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا”³⁰ âyetinde “شَغَفَهَا” kelimesini ‘Ayn harfi ile “شَغَفَهَا” vechinde; “فَاعَشَيْنَاهُمُ”³¹ kelimesini “فَاعَشَيْنَاهُمْ” şeklinde ‘Ayn harfi ile; “مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ”³² âyetinde “شَرِّ” kelimesini tenvîn ile okuduğunu aktarır. Bunların dışında Şeybânî'den gelen İmâm-ı Âzam'ın ihtiyârına dair çok sayıda rivayet mevcuttur.³³ Muhtelif kaynaklarda ve tefsirlerde Ebû Hanîfe'nin kıraat tercihlerine yer verilmesi İmâm-ı Âzam'ın, Âsım kıraati dışında kendi ihtiyârı olduğuna yönelik görüşü desteklemektedir. Ebû'l Kâsım Hüzeli de *el-Kâmil*'de *ihtiyâru Ebû Hanîfe* ifadesi ile onun kıraatte isnadını zikretmiş ve pek çok yerde onun ihtiyârından örnekler vermiştir.³⁴

Muvaffak el-Mekkî, Ebû Hanîfe'nin okuduğu kıraat sayısını elli, tarik sayısını ise iki bin iki yüz doksan olarak kaydeder. Bunun içerisinde on kıraattten olanlar ile şâz ve mevzû kabul edilen kıraat ve rivayetler de vardır.³⁵ Fukahâ'nın kıraatiyle ilgili özel bir çalışma yapmış olan Tefkîk İbrahim Damra, Hüzeli'nin *el-Kâmil*'inden hareketle Ebû Hanîfe'nin kıraatinde Âsım kıraatinden farklı olan, on kıraattten birine muvafık olan ve kurrânın genelinden münferit kaldığı okumalara yer vermiştir. Bu okumaların arasında Hasan Basrî (ö. 110/728), İbn Muhaysin (ö. 123/741), A'meş, Ebû Hayve (ö.203/819), İbn Miksem (ö. 354/965) ve İbn Şenebûz (ö. 328/939) gibi daha sonra şâz olarak nitelenen ihtiyârlar da vardır.³⁶

Ebû Hanîfe kıraatine dair üçüncü ihtimal ise ona nispet edilen ihtiyârın aslı olmayan haberlerden oluştuğudur. Bu fikrin odağında *İhtiyâratü min Kıraâti Ebû Hanîfe*³⁷ isimli derleme eseri ile Ebû'l-Fazl el-Huzâî yer alır. Onun bu risâlede Ebû Hanîfe'nin kıraatini talebesi eş-Şeybânî'den nakledilen rivayetlerle hicrî 384 senesinde derlediği kabul edilir.³⁸ Huzâî ve risâlesi İmâm-ı Âzam'a isnadı zayıf olan kıraat vecihlerini içerdiği için sıhhat yönünden her dönemde eleştirilmiştir. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Huzâî'nin Ebû Hanîfe'ye ait kıraat rivayetlerinde münferid kaldığını ve sıhhatinde de kusur olduğunu bildirir, “şayet sıhhati düzgün olsaydı İmâm-ı Âzam'ın kıraati en sahih kıraat olurdu” sözlerini sarfetmeden de geçemez.³⁹ İbnü'l-Cezerî, Huzâî'nin Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği ihtiyâr risâlesi, Dârekutnî (ö. 385/995) ve başka kişiler tarafından “uydurma ve asılsız” olduğu şeklinde eleştiriler aldığını belirttikten sonra, Huzâî'nin güvenilir ve değerli kurrâdan olduğunu söyler. Mezkûr risâlenin sorumluluğunun Huzâî'de değil, Ebû Hanîfe'nin talebelerinden olan Hasen b. Ziyâd el-Lü'lü'nin (ö. 204/819) oğlu Muhammed b.

²⁶ Kıraat ihtilaflarının hicrî ikinci ve üçüncü asırda çoğalmasına ilişkin detaylı bilgi için bk. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 49; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an me'ânî'l-kirâ'ât*, ed. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1977), 86.

²⁷ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyyis (Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 2000), 11/4.

²⁸ El-Fâtîha 1/4.

²⁹ el-En'âm 6/158.

³⁰ Yûsuf 12/31.

³¹ Yâ-Sîn 39/9.

³² el-Felak 113/2.

³³ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 2002), 2/542; Mekkî, *Menâkibu el-İmâmî'l-A'zam Ebû Hanîfe*, 2/71.

³⁴ Hüzeli, *el-Kâmil*, 292,340,379 vd.; Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'An Hakaiki Ğavâmidî't-Tenzil ve Uyun'il-Ekâvil Fi Vucûhi't-Te'vil-Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağıl, Adil Bebek (İstanbul, 2016), 1/84: el-Fâtîha 1/3, 1/146: el-Bakara 2/124 vd.; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrul-muhît fi't-tefsîr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, 2001), 2/223: el-Bakara 2/233 vb.; Hanay, “Ebû'l-Fazl el-Huzâî ve ‘İhtiyâratü Min Kıraâti Ebû Hanîfe’ Risalesi”, 102.

³⁵ Tok, “Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Kıraatlerine Yaklaşımı”, 131.

³⁶ Örnekler için bk. Tefkîk İbrahim Damra, *Sitte resâil fi'l-kirâât* (Ürdün: Mektebetü'l-Vataniyye, 2017), 13-23.

³⁷ Yazma halde bulunan bu risâleye Necaattin Hanay tarafından Ebû'l-Fazl Huzâî *İhtiyâratü min Kıraâti Ebû Hanîfe Risâlesi* isiminde bir inceleme yazısı yazılmıştır.

³⁸ Hanay, “Ebû'l-Fazl el-Huzâî ve ‘İhtiyâratü Min Kıraâti Ebû Hanîfe’ Risalesi”, 112.

³⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 4/28.

Hasen b. Ziyâd el-Lü'lü'nin uhdesinde olduğu kanaatindedir. Ebû Hanîfe'den kıraat rivayet eden Hasen b. Ziyâd el-Lü'lü'nin oğlu Muhammed, babasından bu kıraati rivayet etmiştir, fakat rivayette çok zayıf ve çoğunluk tarafından kizb ile bilinen bir kimsedir. Hal böyle olunca İbnü'l-Cezerî, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ve uydurma tenkidine maruz kalan kıraatin sorumluluğunu bu kişiye yüklemiştir.⁴⁰ İbnü'l-Cezerî duruma böyle bir yorum getirerek Huzâî'yi ithamlardan kurtarmaya çalışsa da Hatîb el-Bağdâdî'den (ö. 463/1071) gelen rivayetlerde durum tekrar Huzâî aleyhine döner. Zira Hatîb el-Bağdâdî, Huzâî'den gelen Ebû Hanîfe ihtiyârını ithamların odağındaki Hasen b. Ziyâd tariki ile değil, Şeybânî tariki ile uydurma kabul eder.⁴¹

Huzâî'nin risâlesi etrafında dönen faraziyeye dair malumâtı derlemek bu bahiste yerinde olacaktır. İbnü'l-Cezerî'nin *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'sı* 2017 yılında müellif hattı nüshasına ulaşmış ve yeniden tahkik eden Ebû İbrahim Amr b. Abdullah takdire şayân şekilde bu konuyu titizlikle ele almıştır. Bu konuda onun çıkarımları şu şekildedir:

Hatîb el-Bağdâdî; Ebû'l-Ala' el-Vâsîti (ö.431/) kanalı ile Dârekutnî'nin de aralarında bulunduğu birtakım kimselerin Huzâî'nin risâlesinin uydurma olduğuna dair rivayetlerine itibar ederek Huzâî aleyhinde kanaat bildirmiştir. Bağdâdî'nin Ebû'l-Ala'yı hadiste ve kıratte zayıf kabul ettiği halde Huzâî'yi karalayan rivayetini sahih kabul etmesi⁴² tutarlı görünmemektedir. Zira Huzâî, pek çok sika kurrânın ve hatta Ebû'l-Ala'nın da kendisinden rivayette bulunduğu, güvenilirliğine dair olumlu kanaatlerin olduğu bir imamdır. Huzâî aleyhine Dârekutnî'den Ebû'l-Ala' kanalı ile ulaşan haberler ondan başka kimseden gelmediği için sıhhati su götürür niteliktedir. Şu da var ki başka rivayetlerde tedlîs yapmakla eleştirilen Ebû'l-Ala', Dârekutnî'den bir şeyler almışsa bile yine tedlîs yapmış olabilir. Bir başka ihtimalde de Dârekutnî, Ebû'l-Ala'ya bir kitap göstermiş olsa bile onu Huzâî'nin kitabı ile karıştırmış ve Dârekutnî'nin o kitap için sarfettiği sözlerini Huzâî'nin kitabı için dediğini zannetmiştir. Şu hâlde Huzâî'ye isnâd edilen zayıflık iddialarından biri Ebû'l-Ala' kaynaklıdır. Huzâî ve Ebû'l-Ala' çağdaş olduğu için araya haset girme ihtimali de göz önünde bulundurularak birbirleri hakkındaki olumsuz düşüncelere itibar etmemek gerekir. Huzâî'ye zayıflık isnad eden diğer isim Hatîb el-Bağdâdî'nin olumsuz görüşleri ise açıklaması yapılamayan eleştirilerden ibarettir. Huzâî, kendi döneminde de sonrasında da sika bir kimse olarak anılmış ve ondan kıraat rivayetine devam edilmiştir. Müntehâ kitabı ise başlı başına Huzâî'nin bu ilimdeki yetkinliğini gösterir niteliktedir.⁴³

Yukarıda sunulan malumattan hareketle İmâm-ı Âzam'ın bir ihtiyârının olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mâmâfih elimizde Ebû Hanîfe ihtiyârına dair her hali ile doğrulanabilir rivayetler bulunmadığından ihtiyârı tarihî vesîka niteliğinde kalmıştır. Hüküm istinbâtı için delil olan çok az sayıdaki rivayetler talebeleri tarafından nakledilse de çoğunluğu oluşturan diğer kıraat örnekleri başta Ebû'l-Fazl Huzâî'nin *İhtiyârâtü min kırâati Ebî Hanîfe* risâlesi, Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî'nin *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât* isimli eseri ve Muvaffak el-Mekkî'nin (ö.568/1172) *Menâkibü el-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* isimli eseri⁴⁴ olmak üzere diğer menâkib kitaplarında ve tefsir kaynaklarında yer almıştır. Yetersiz veri sebebi ile İmâm-ı Âzam'ın ihtiyârının neliği ve nasıllığı hakkında sağlıklı ve kesin bir hüküm vermek mümkün görünmemektedir, fakat ihtiyârından birkaç örnek burada aktarılabilir:

Ebû Hanîfe “وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ” “Sana vahyi tamamlanmadan Kur'an'ı okumada aceleci davranma”⁴⁵ ibâresindeki “يُقْضَىٰ” kelimesini Nûn'u fethalı ve Dâd'ı kesralı olarak “نُقْضَىٰ” şeklinde ve “وَحْيُهُ” kelimesindeki Yâ'yı fethalı olarak “وَحْيُهُ” “Biz vahyini tamamlamadan önce...” şeklinde İmâm Ya'kûb (ö. 205/821) ve A'meş kıraati ile uyumlu okumuştur.⁴⁶

Bir diğer örnekte Ebû Hanîfe “وَجَعَلَ عَلَيَّ بَصَرَهُ غِشَاوَةً” “gözüne de perde çektiği kimse...”⁴⁷ âyetindeki “غِشَاوَةً” “perde” kelimesini Hamza ve Kisâî kıraatleri ile uyumlu olarak Gayn harfi fethalı, Şîn harfi sakin ve Elif'in hazfi ile “عَشْوَةٌ” “bulanıklık” şeklinde Kûfeli kurrânın çoğunun okuduğu şekilde okumuştur.⁴⁸

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen, mevzû kıraatlere de sıkça örnek olarak verilen “إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ” “Kulları arasında Allah'tan hakkıyla korkanlar ancak alimlerdir”⁴⁹ âyetini de burada ele almak gerekir. İmâm-ı Âzam bu âyeti Ebû Hayve ve Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) kıraatleri ile aynı şekilde lafz-ı Celâl'i fail, ulemâyı meful olarak “Allah ancak kulları arasında âlim olanlardan hasyet

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/268-270, 1/677.

⁴¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/677 muhakkikin açıklaması.

⁴² Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 4/162.

⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/270-273 muhakkikin açıklaması.

⁴⁴ İmâm-ı Âzam'ın okuyuş örnekleri için bk. Mekkî, *Menâkibü el-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, 2/36-78.

⁴⁵ Tâhâ 20/114

⁴⁶ Hüzelî, *el-Kâmil*, 600; Abdüllatif el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât* (Dımaşk: Dâru Sa'deddîn, 2002), 5/501.

⁴⁷ el-Câsiye 45/23.

⁴⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, çev. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 22/77; Hüzelî, *el-Kâmil*, 636; Hatîb, *Mu'cem*, 8/465.

⁴⁹ Fâtır 35/28.

duyar” anlamında okumuştur.⁵⁰ Zemahşerî bu kıraati caiz görmüş, haşyet kelimesinde istiâre olduğunu ve kıraatin “Allah âlim kullarını yüceltir ve tazim eder” manasına geldiğini anlatmıştır.⁵¹ İmâm-ı Âzam’dan beri tutulmaya çalışılan söz konusu kıraat inkâr edilip mevzu kabul edilse de aynı kıraati Ebû Hayve ve Ömer b. Abdülaziz’in okuması ile ilgili ulemânın herhangi bir açıklaması yoktur. Bu kıraat mevzû değil, şâz kategorisinde değerlendirilmelidir. Zirâ onu okuyan diğer iki isim kıraatlerinden dolayı herhangi bir eleştiri almamıştır.⁵²

Ebû Hanîfe “فَالْيَوْمَ نُنَجِّكَ بِدَنِكَ” “İşte bugün senin cesedini kurtaracağız...”⁵³ âyetindeki “نُنَجِّكَ” kelimesini Hâ harfi ile, “بِدَنِكَ” kelimesini ise çoğul olarak “نُنَجِّكَ بِأَبْدَانِكَ” “Seni bedenlerinden ayırıp uzaklaştırırız” şeklinde İbn Mes’ûd, Übey b. Kâ’b, Alkame b. Kays, Yahyâ b. Mübarek el-Yezîdî (ö. 202/817), İbn Şenebûz ve daha başka isimlerin ihtiyârları ile uyumlu okumuştur.⁵⁴

Ahmed b. Hanbel’i ihtiyâr edinmeye götüren süreci anlamak, yaşadığı şehir Bağdat’ta kıraat canlılığını anlamaktan geçecektir. Kıraat ilminin ilk dönemlerinde Mekke, Medîne ve Kûfe şehirleri kıraatte merkez konumdaydı. Bağdat ise sonradan kurulmuş bir şehir olduğu için sahâbe ve tâbiîn tabakasından orada ikamet eden olmamıştır. Hicri ikinci asırda kuruluşundan itibaren ilmî hacmi arttıkça önemli bir merkez haline gelmiş, tebeu’t-tâbiîn ve sonraki nesiller orada ikamet etmeye başlamıştır.⁵⁵ Kuruluşundan sonra Abbâsî halifelerinin ilmî ve fikrî açıdan şehri geliştirmek için başka bölgelerdeki meşhur ulemayı buraya getirdiği bilinmektedir. Aralarında muhaddis, fakih, kurrâ, nahiv ve edebiyat âliminin de bulunduğu çok sayıda alimden kimi ders okutmuş, kimi halifelerin çocuklarını eğitmiş ve kimi de idarî vazifelerle görevlendirilmiştir. Bağdat’ta kıraat ilminin neşvünemâ bulmasını sağlayan kurrânin ekseriyeti yakın belde Kûfe’denir. Bu isimlerin başlıcaları: el-Mufaddâl b. Muhammed ed-Dabî (ö. 178/794), Hafs b. Süleymân (ö. 180/796), Süleym b. İsa (ö. 188/803), Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/804), Ebû Bekr b. Ayyâş, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem (ö. 203/808), Ebû Muhammed Ubeyd b. es-Sabbâh’tır (ö. 219/835).⁵⁶

Ahmed b. Hanbel’in Bağdat’ta kıraati İsmail b. Ca’fer (ö.180/797) Yahyâ b. Âdem, Abdurrahman b. Galûga ve (ö.?), Ubeyd b. Sabbâh’tan aldığı zikreden Hüzeli Kâmil’inde Ahmed b. Hanbel’in ihtiyâr sahibi olduğunu belirtir. Oğlu Abdullah kendisinden kıraat rivayet etmiştir.⁵⁷ Ahmed b. Hanbel’in kıraat aldığı İsmail b. Ca’fer, Şeybe b. Nisâh ve İmam Nafi’dan;⁵⁸ Yahyâ b. Âdem İmam Âsım’ın râvisi Ebû Bekir b. Ayyâş’tan;⁵⁹ Abdurrahman b. Galûga, İmam Hamza’dan;⁶⁰ Ubeyd b. Sabbâh İmam Âsım’ın râvisi Hafs’tan kıraat almıştır.⁶¹ Bu tablodan Ahmed b. Hanbel’in tek bir kârînin takipçisi olmadığı, tüm bu birikimi mezcedip kendi ihtiyârını oluşturduğu anlaşılabilir.

Ahmed b. Hanbel her ne kadar hadis ilmi için yetkin görmese de⁶² “Medîne halkının kıraati” olarak nitelediği İmam Nafi’in kıraatini diğerlerine önceliğini ve sevdiğini ifade eder.⁶³ Bir kişinin kendisine “Kur’ân’ı hangi harf ile okuyayım” diye sorması üzerine “Medîne halkının harfi ile” cevabını vermiş, “eğer Medîne halkının okuduğu harfe ulaşamazsam ne yapayım?” diye sorulunca da bu kez “Âsım’ın harfini oku” cevabını vermiştir.⁶⁴ Oğlu Abdullah’tan da Ahmed b. Hanbel’in Âsım kıraatine iltifat ettiği ve onu tercih ettiğine dair rivayetler ulaşmıştır.⁶⁵

⁵⁰ Mekkî, *Menâkibu el-İmâmî'l-A'zam Ebû Hanîfe*, 2/68.

⁵¹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/582.

⁵² Ebu'l-Fazl el-Huzâî, *İhtiyârâtü min kırâati Ebî Hanîfe* (Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 487/3), 55a; Hüzeli, *el-Kâmil*, 624; Hatîb, *Mu'cem*, 7/431-433.

⁵³ Yûnus 10/92.

⁵⁴ Huzâî, *İhtiyârâtü min kırâati Ebî Hanîfe*, 54a; Hüzeli, *el-Kâmil*, 569; Mekkî, *Menâkibu el-İmâmî'l-A'zam Ebû Hanîfe*, 2/74; Hatîb, *Mu'cem*, 3/620-621; Damra, *Sitte resâil fi'l-kiraât*, 17.

⁵⁵ Avd Abdulkerîm ez-Züneybât, “İshâmâtü ulemâi'l-emsâr fi ilmi'l-kirâât fi Beğdâd fi’-asri'l-Abbâsî min 149-447/766-1055”, *Dirâsât el-Ulûmu'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye* 41/2 (2014), 464.

⁵⁶ Züneybât, “İshâmât”, 465-467.

⁵⁷ Hüzeli, *el-Kâmil*, 292; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/375-376.

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/518-519.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/88.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/316.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/613-615.

⁶² Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn en-Nevevî, *Tehzibu'l-esmâ' ve'l-lugât* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.s.), 2/123.

⁶³ İshâk b. Hânî en-Neysâbüri, *Mesâilü'l-İmâm Ebî Abdullah Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 2013), 133.

⁶⁴ Enderâbî, *Kirâ'âtü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn*, 47.

⁶⁵ Ebû'l-Kâsim 'Alî b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1995), 25/224; Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâ'il-kibâr*, 1995, 1/206; Hâlid er-Ribât - Seyyid 'İzzet 'İyd (ed.), *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - et-Tefsîr ve 'Ulûmu'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Felâh, 2009), 13/434; Hâlid er-Ribât - Seyyid 'İzzet 'İyd, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl* (Mısır: Dâru'l-Felâh, 2009), 17/418.

İhtiyar sahibi ulemâ diğer kiraatler karşısında genel olarak iki türlü tavır içinde olmuştur. Birinci tavırda ihtiyâr sahibi kendi ihtiyârını diğer ihtiyârları eleştirmeden beyan eder. Diğerinde ise savunmacı bir tutumla kendi kiraatini savunur ve diğer kiraati reddedici eleştiriler yapar. Ahmed b. Hanbel'in de Hamza kiraatine karşı böyle bir tutum içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin "iki şeyde sana yetişmemiz mümkün değil: Kur'ân ve ferâiz" sözleri ile⁶⁶ methettiği Hamzâ'nın kiraatine oldukça ağır eleştiriler yöneltmektedir. Hamza kiraati ile namaz kılanlara uyarıda bulunur. Bu bağlamda hocası Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/814) "Hamza kiraati ile namaz kıldırın birine tabi olup namaz kılsaydım namazımı iade ederdim" dediğini nakleder.⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, Ahmed b. Hanbel'in Hamza kiraatini kerih görmesine sebep olarak Hamza'dan semâ yolu ile nakilde bulunan iki râvîyi işaret etse de⁶⁸ mesele bundan ibaret görünmemektedir. Zirâ Ahmed b. Hanbel, Hamza kiraatinin sonradan ortaya çıkmış olduğu ve naklî temeli olmadığı kanaatini taşır.⁶⁹

Ahmed b. Hanbel'in Hamza kiraatinde mübalağalı bulduğu ve hoş karşılamadığı nokta "جَاب", "طَاب" ve "حَاق" gibi kelimelerde tam imâle yapması, idgâmları, medleri uzun tutması ve hemzelerin baskın olmasıdır.⁷⁰ Hamza'nın imâleli ve idgâmlı okuyuşlarının Arap lügatlerinde olmadığı görüşündedir.⁷¹ Öyle ki Hamza kiraatine olan antipatisi bilindiği için kendisine "A'meş Hamza gibi midir?" sorusu sorulduğunda "A'meş kiraatte Hamza'dan evlâdır" demiştir.⁷²

Ahmed b. Hanbel'in Hamza kiraatinden hoşlanmadığına dair farklı kaynaklarda çokça rivayet vardır, fakat yalnızca bir rivayette Hamza isminin yanında Kisâi de yer alır.⁷³ Bu rivayetin sıhhati tartışmaya açık görünmektedir. Zira Ahmed b. Hanbel'in mihne⁷⁴ döneminde Abbasî iktidarından çektiği sıkıntılar malumdur. Hal böyle olunca Abbasî halifelerinden Hârûnürreşîd'in (ö. 193/809) sonra da oğulları Emîn (ö. 198/813) ve Me'mûn'un (ö. 218/833) hocası Kisâî⁷⁵ ve kiraati hakkında olumsuz kanaat bildirmekten çekinmiş olması makul olandır. Şu da var ki Hamzâ kiraatinde çok eleştirdiği idgâm ve imâlelerin yoğunluğu sebebi ile Kisâî kiraatinin de Ahmed b. Hanbel'in tasvip etmedikleri listesinde yer almış olması muhtemeldir.

Ahmed b. Hanbel'in Hamza kiraatine eleştirileri başta olmak üzere diğer rivayetlerden hareketle ihtiyârı için göz önünde tuttuğu bazı kriterler tespit edilmiştir. Ana hatları ile ihtiyâr kriterleri şu şekilde sıralanabilir:

- Ahmed b. Hanbel kiraatinde mushaf hattına ittibâ etmiştir. Talebelerinden Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) onun "Mushafta olanı okuyorum" dediğini nakleder.⁷⁶
- Arap lügatlerinden birine uygunluk Ahmed b. Hanbel'in kiraatlerde dikkat ettiği bir diğer kriterdir. Bir adam Ahmed b. Hanbel'e "Hamza kiraatinden neyi terk edeyim?" diye sormuş "idgâmı ve imâleyi terk et çünkü onlar Arap lügatlerinde bilinmeyen şeylerdir" şeklinde cevap vermiştir.⁷⁷
- Ahmed b. Hanbel'in Hamza kiraatini "sonradan çıkmış"⁷⁸ sözleri ile eleştirisinden hareketle onun seleften gelene ittibayî esas kabul ettiği anlaşılmaktadır.
- Ahmed b. Hanbel, Medine halkının kiraatinin hoşuna gittiğini belirtmiştir.⁷⁹ Bu sebeple ihtiyârında Medîne halkının kiraatini öncelediği yönünde çıkarım yapılabilir.

⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/811.

⁶⁷ Neysâbü'rî, *Mesâilü'l-İmâm Ebî Abdullah Ahmed b. Hanbel*, 442.

⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/811.

⁶⁹ Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, ed. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/147.

⁷⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/74-75; Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâil-kibâr*, 1995, 1/258; Ebû Abdullah Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 4/41; Ebû Abdullah Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), 1/320.

⁷¹ Ebû Abdillâh İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-lehfân min mesâidi's-Şeytân*, ed. Muhammed Hâmid el-Fakî (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1975), 1/161.

⁷² Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel rivâyetü İbnihî Abdullah*, thk. Zühreyye eş-Şâviş (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1981), 292; Ribât - 'İyd, *el-Câmî li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - et-Tefsîr ve 'Ulûmu'l-Kur'ân*, 13/432.

⁷³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/146.

⁷⁴ Mihne, Abbâsî halifeleri devrinde halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin devlet eli ile sorguya çekilmesi, bazılarının eziyet edilmesi ve buna benzer durumların yaşandığı döneme verilen ad. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005).

⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/927.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed rivâyetü Ebî Dâvûd Süleyman b. Eşas es-Sicistânî*, thk. Ebî Muâz Târîk b. Avdillâh b. Muhammed (y.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999), 381.

⁷⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâse*, 1/161.

⁷⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/147.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed rivâyetü Ebî Dâvûd Süleyman b. Eşas es-Sicistânî*, 381.

e) Ahmed b. Hanbel'in kendi dil zevki doğrultusunda Hamza kıraatindeki idgâm ve imâleleri sevmediği malumdur. Bu bağlamda "والضحى", "والشمس وضحاها", gibi kelimeleri imâle ile okumayı hoş karşılamadığı, idgâmı ve tam kesra ile okumayı da sevmediğine dair rivayetlerden⁸⁰ onun kıraatinde bunların bulunmadığı veya oldukça az olduğu çıkarılabilir.

f) Ahmed b. Hanbel kıraatte hemze-i şedîdden⁸¹ hoşlanmadığını, kolay kıraatten hoşlandığını söylemiştir.⁸² Bu bağlamda kıraatinde telaffuz kolaylığını esas aldığı çıkarılabilir.

Ahmed b. Hanbel'in çoğunluğu on kıraat ile olmak üzere şâz kalan diğer kıraatlerle de uyumlu okumaları vardır. Fikir oluşturması amacı ile Ahmed b. Hanbel'in ihtiyârına aşağıdaki örnekler verilebilir:

Ahmed b. Hanbel'e "إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ" "Onun yaptığı iyi olmayan bir iştir."⁸³ âyetini "عَمِلَ غَيْرَ صَالِحٍ" "o sâlih olmayan amel işledi" şeklinde mi yoksa "عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٍ" şeklinde mi okumayı sevdiği sorulmuş "عَمِلَ غَيْرَ صَالِحٍ" şeklinde okumayı sevdiğini söylemiştir.⁸⁴

Bir diğer örnekte Ahmed b. Hanbel'in iki farklı kıraat vechi için kanaat belirttiği ve değişen anlamlar hakkında açıklamaları karşımıza çıkar: "أَشَدُّ بِهِ أَرْبِي" "Onunla (Hârûn as.) gücümü pekiştir"⁸⁵ âyetinde "أَشَدُّ" ibaresini hemzenin fethası ile "أَشَدُّ" okuyanların da olduğunu⁸⁶ her iki vechin de güzel olduğunu belirtir. Ardından "أَشَدُّ" okunması durumunda âyetin Hz. Musa'nın "Onu bana işimde ortak et" sözleri ile dua ettiği anlamı ortaya çıkarken, diğer "أَشَدُّ" vechinde ise Hz. Musâ'nın kendi sözleri ile "Ben onunla işimi pekiştiriyorum" anlamına geleceğini açıklamıştır.⁸⁷

Ahmed b. Hanbel, Bakara Sûresi 97 ve 98. âyetlerde geçen "جَبْرِيلَ" kelimesini on kıraat imamından farklı olarak, Benî Esed kabilesinin lügati olan Lâm harfi yerine Nûn harfi ile "جَبْرِينَ" şeklinde okumuştur.⁸⁸

Ahmed b. Hanbel "وَاللَّهِ لَا كَيْدَانَ" "Allah'a yemin ederim ki tuzak kuracağım"⁸⁹ âyetini Bâ harfi ile "وَاللَّهِ لَا كَيْدَانَ" şeklinde on kıraat imamından farklı olarak Muaz b. Cebel ve İbn Muhaysın kıraati ile uyumlu olarak okumuştur.⁹⁰

3. Belde Kârisine Tâbî İki İmam: İmam Şâfiî ve Mâlik b. Enes

Hz. Peygamber döneminde ve sonrasında ashâbın kimi fıkıh, kimi hadis, kimi ise Kur'ân tefsiri ve tilaveti gibi farklı alanlarda tebârüz etmiştir. Hadis-i şerifte Kur'an'ın kendisinden öğrenilmesine işaret edilen⁹¹ Übey b. Kâ'b da Mekke ve Medine'de ashab arasında kıraat bilgisi ile öne çıkan isim olmuştur. Kıraat isnadının büyük çoğunluğunda adı geçen Übey b. Kâ'b, Hz. Peygamber'e (as.) Kur'ân arz etmiş, İbn Abbas, Ebû Hureyre (ö. 58/678) Abdullah b. es-Sâib (ö. 70/689-90), Abdullah b. Ayyaş (ö. 70[?]/689-90) ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî kendisinden kıraat öğrenmiştir. Übey b. Kâ'b'dan kıraat alan Abdullah b. Abbas kıraati Mekke'de, Abdullah b. Ayyaş kıraati ise Medine'de okunur olmuştur. Mekke'de İbn Abbas'tan kıraat alan isimlerinde başında Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Abdurrahman el-A'rec (ö. 117/735), İkrime b. Hâlid (ö. 115/734) ve Ebû Ca'fer gelir.⁹² İlerleyen dönemde Mekke'de Mücâhid b. Cebr'den kıraat alan üç kurrâ öne çıkmıştır: Humejd b. Kays el-A'rec (ö. 130/747-48), İbn Muhaysın ve İbn Kesîr. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Kesîr'in diğer ikisinden önde geldiğini belirtir.⁹³ İbn Mücâhid de aynı kanaati taşır ve Mekke'de İbn Kesîr ile aynı zamanda İbn Muhaysın'ın olduğunu, onun ihtiyârının halk tarafından teveccüh görmediğini ve Mekke halkının hâlen İbn Kesîr kıraatinde icmâ ettiğinden bahseder.⁹⁴

⁸⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/146.

⁸¹ Hemze-i Şedîd, Hemze-i münekkera ve Lâm-ı Ta'riflerden sonraki hemzelerin şiddetini vermek için sekiz ile okunmasıdır.

⁸² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/84.

⁸³ Hûd 11/46.

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmam Ahmed rivâyetü Ebî Dâvûd Süleyman b. Eşas es-Sicistânî*, 381. Ahmed b. Hanbel'in tercih ettiği bu vecih on kıraat imamından Kisâi ve Ya'kûb kıraatleri ile uyumludur. Ali Şahin, *el-Münezzel fi'l-kirâati'l-aşr min tarîki't-Teysîr ve't-Tahbîr* (Isparta: Hayrat Neşriyat, 2016), 226.

⁸⁵ Tâ-Hâ 20/31.

⁸⁶ Mezkûr vecih ile okuyan kişi Ebu Amr'dır. Şahin, *el-Münezzel*, 312.

⁸⁷ Ebû Abdillâh İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâ'iu'l-Fevâid* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.s.), 3/111.

⁸⁸ Hüzeli, *el-Kâmil*, 375; Hatîb, *Mu'cem*, 1/158.

⁸⁹ el-Enbiyâ 21/57.

⁹⁰ Hüzeli, *el-Kâmil*, 601; Hatîb, *Mu'cem*, 6/31.

⁹¹ Buhârî, "Kitâbü Menâkibi'l-Ensâr", 3808.

⁹² Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1995, 1/109, 130; Halil İbrahim ed-Derakkeh, "Târîhu İntişârî'l-Kirâati'l-Kur'âniyye fi'l-Cezîreti'l-Arabiyye", *Dirâsât, Şerî ve Hukukî Bilimler Dergisi* 49/2 (2022), 19.

⁹³ Dâni, *Câmiu'l-beyân*, 48.

⁹⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 65.

Hayatının büyük bir kısmını Mekke'de geçiren İmam Şâfiî'nin yaşadığı dönemde Mekke'de hâkim kıraat halen İbn Kesîr kıraatidir. Mekke kârisi İsmail b. Abdullah b. Kostantîn el-Mekkî'den (ö.170/787) İbn Kesîr kıraatini alan⁹⁵ İmam Şâfiî de bu kıraati beğendiğini ve benimsediğini şu sözlerle ifade eder: “Kıraatimiz Mekke halkının kıraati olan İbn Kesîr kıraatidir. Kemâl isteyen İbn Kesîr'den, sünnet isteyen Nafi'den okusun.”⁹⁶

İhtiyâr serbestiyetinin hâlen devam ettiği dönemde yaşayan İmam Şâfiî genel anlamda İbn Kesîr kıraatini takip etmiştir fakat ondan farklı okumaları da mevcuttur. On kıraat imamı ile uyumlu okuduğu vecihler olduğu gibi çok az sayıda da daha sonra şâz kabul edilecek Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, İbn Miksem, Âsım el-Cahderî ve Ebû Hayve gibi ihtiyârlar ile uyumlu okumaları da vardır.⁹⁷ Aşağıda İmam Şâfiî'nin ihtiyârından örnekler verilmiştir:

Mâide Suresi 6. ayette “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ” “Ey iman edenler! Namaz kalmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın)” şeklinde abdestin farzları tarif edilmiştir. “وَأَرْجُلَكُمْ” kelimesinin yıkanma ve meshetme fiillerinin hangisine atfedileceği ihtilaf konusu olmuştur. Birinci görüşe göre -ki bu cumhûrun görüşüdür- kelime Bâ harf-i cerine yakınlığı (mucâvere) sebebiyle mecurur okunsa da yıkama fiiline atfedilir, yıkanır fakat meshedilmez. İkinci görüşe göre kelime yine mecurdur ve kendisine en yakın fiil olan meshetme fiiline atfedilir. Neticede ayak da baş gibi meshedilir, yıkanmaz. İmam Şâfiî, İbn Kesîr'in lâm'ın kesrası ile “وَأَرْجُلَكُمْ” olarak okuduğu ibareyi İmam Âsım'ın râvisi Hafs ile uyumlu olarak Lâm'ın fethası ile okumuştur.⁹⁸ Abdestte ayakların yıkanması gerektiği yönündeki görüşü⁹⁹ dikkate alındığında, İmam Şâfiî'nin buradaki tercihinin cumhurla örtüştüğü anlaşılmaktadır. Kelimenin i'rabı konusunda ise her iki görüşe de katılmayıp kesra yerine fetha kıraatini tercih etmesi ile ayakları 'yıkama' fiiline atfettiği açıkça anlaşılmaktadır.

İmam Şâfiî, “هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ” “Rabbim bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?”¹⁰⁰ âyetini “هَلْ نَسْتَطِيعُ رَبِّكَ” “Rabbine sorabilir misin?” şeklinde Tâ harfi ve Bâ'nın fethası ile Kisâî kıraati ile uyumlu şekilde okumuştur.¹⁰¹

Bir diğer örnekte İmam Şâfiî “لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا” “Hiç kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınmaz”¹⁰² âyetini on kıraat imamından farklı olarak Nûn harfi, Lâm'ın kesrası ve “نَفْسًا” kelimesini fethalı ve tenvinli olarak “لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا” “Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz” şeklinde Ebû Racâ el-Utârîdî (ö.105/724) kıraati ile uyumlu olarak okumuştur.¹⁰³

İmam Şâfiî “إِلَّا مَنْ ظَلَمَ” “ancak zulmeden başka”¹⁰⁴ âyetini Zâ ve Lâm'ın fethası ile “إِلَّا مَنْ ظَلَمَ” “ancak zulmeden başka” şeklinde on kıraat imamından farklı olarak, Übey b. Kâ'b, İbn Abbas ve Hasan Basrî kıraati ile uyumlu olarak okumuştur.¹⁰⁵

“فَالْعَذَابُ بِهٖ مَنْ أَشَاءُ” “Allah buyurdu ki: Azabıma dilediğimi uğrattırım”¹⁰⁶ âyetinde “أَشَاءُ” kelimesini İmam Şâfiî Sîn harfi ve Hemze'nin fethası ile “أَسَاءُ” “günah işleyene” şeklinde on kıraatte olmayan şekilde Hasan Basrî ve Zeyd b. Ali kıraatleri ile uyumlu olarak okumuştur.¹⁰⁷

İmam Malik'in Medine'sinde Übey b. Kâ'b'dan kıraat alan bir diğer isim Abdullah b. Ayyâş'ın kıraati okunmaktadır. Abdullah b. Ayyâş'tan sonra Medine'de ondan kıraat öğrenen Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec, Yezîd b. Rummân (ö. 120/738), Şeybe b. Nisâh, Müslim b. Cündeb ve Ebû Ca'fer kıraatine halkın tâbî olduğu bilinmektedir.¹⁰⁸ Bu isimlerden on kıraat imamından biri olan Ebû Ca'fer'in, Medine'de henüz sahabe hayatta iken kıraat konusunda imam olduğu, hicrî 63 yılındaki Harre olayından

⁹⁵ Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1995, 1/291; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/528-529, 3/232.

⁹⁶ Hüzeli, *el-Kâmil*, 55.

⁹⁷ Örnekler için bk. Damra, *Sitte resâil fi'l-kıraât*, 18-34.

⁹⁸ Hüzeli, *el-Kâmil*, 533; Hatîb, *Mu'cem*, 2/232.

⁹⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverîdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/123-126.

¹⁰⁰ el-Mâide 5/112.

¹⁰¹ Hüzeli, *el-Kâmil*, 537.

¹⁰² el-Bakara 2/233.

¹⁰³ Hüzeli, *el-Kâmil*, 505; Hatîb, *Mu'cem*, 1/323.

¹⁰⁴ en-Nisâ 4/148.

¹⁰⁵ Hüzeli, *el-Kâmil*, 531.

¹⁰⁶ el-A'râf 7/156.

¹⁰⁷ Hüzeli, *el-Kâmil*, 384; Hatîb, *Mu'cem*, 3/178.

¹⁰⁸ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 65/358.

önce Mescid-i Nebevî'de uzun zaman insanlara Kur'ân okuttuğu bilinmektedir.¹⁰⁹ Ebû Ca'fer'den sonra Medine'de halkın kıraatine teveccüh gösterdiği isim İmam Nafi'dir. İmam Nafi' yukarıda zikredilen Medine imamlarından ve daha fazlasından kıraat okumuş ve ihtiyârını oluşturmuştur. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm Medînelilerin kıraatte imamının Nafi' olduğunu ve kendi yaşadığı zamanı kastederek halen insanların onun kıraatini okuduklarını zikreder.¹¹⁰

İmam Mâlik, kıraati İmam Nafi'den almış, kendisinden de Ebû Amr el-Evzâî (ö. 157/774), Yahyâ b. Saîd ve Hulvânî (ö. 250/864) gibi isimler kıraat rivayet etmiştir.¹¹¹ Yaşadığı zaman dilimi ihtiyâr çeşitliliğinin had safhada olduğu bir dönem olmasına rağmen İmam Mâlik diğer üç mezhep imamı arasından ihtiyârına dair rivayete ulaşılmayan tek isimdir. Bu durumun en kuvvetli sebebinin İmam Malik'in Medine halkının uygulamasına verdiği ehemmiyet olduğu rahatlıkla söylenebilir. İmam Malik, Medine'nin faziletine dair Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler ve sahâbenin övgü dolu sözlerinden hareketle Medine halkının tatbikâtını, mezhebinin metodolojisinde hüküm çıkarmada esas kabul etmiştir.¹¹² Benzer tavır ile kıraat tercihinde de Medine halkının kıraatine tabi olmuştur. Asmaî'nin (ö. 216/831) hicrî 100 yılında Medine ziyareti sırasında orada İmam Nafi'î reîsülkurrâ olarak gördüğünü söylemesinden¹¹³ hareketle o zaman diliminde Medine'de artık kıraat tercihinin oturmuş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Medine'de yaşayan İmam Malik de Medine halkının tâbi olduğu ve kendisinin de kıraati öğrendiği İmam Nafi' kıraatini benimsemiştir. Bu bağlamda Medine kârisi İmam Nafi' için "Nafi' kıraati sünnettir" ve "Nafi' kıraatte insanların imamıdır" sözleri daha anlaşılabilir durmaktadır.¹¹⁴

Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî İmam Mâlik'e Sâd Sûresi 23. âyetteki "وَاحِدَةً وَلِيَّ نَعِجَّةً" "benim ise bir tek koyunum var" âyetinde "وَلي" ibaresindeki Yâ'yı sâkin okudukları halde, Kâfirûn Sûresi 6. âyetteki "لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ" "Sizin dininiz size, benim dinim banadır" âyetinde "وَلي" ibaresini mansub okumalarının nedenini sormuştur. İmam Mâlik ona: "Ey ehli Kûfe! Neden ilimden size yalnızca nasıl ve niçin diye sormak kaldı! Kıraat ağızdan ağıza, fem-i muhsinden öğrenilen bir sünnettir, tâbi olanlardan olunuz, bidat ehlinden olmayınız!" sözleri ile cevap vermiştir. Benzer şekilde İmam Mâlik'e Neml Sûresi 20. âyetteki "مَا لِي لَآ أَرَى الْهُدَىٰ" "Hüdhüd'ü neden göremiyorum?" âyetinde "لي" ibaresini sakin okudukları halde, Yâsîn Sûresi 22. âyetteki "وَمَا لِي لَآ أَعْبُدُ إِلَٰهِي فَطَرَنِي" "Neden beni yaratan Allah'a kulluk etmeyeyim ki?" âyetinde "لي" ibaresinin mansub okunmasının nedeni sorulmuş "Rabbimizin kitabına neden ve nasıl soruları giremez! Kur'ân küçüğün büyükten sema yolu ile öğrendiğidir" cevabını vermiştir.¹¹⁵

İmam Nafi'nin hicrî 100'lü yıllarda Medîne'de reîsülkurrâ olduğu¹¹⁶ ve hocası Ebû Ca'fer'den (ö. 130/747-48) sonra Medîne'de kendisi kadar teveccüh görmüş başka isim olmadığı bilgisinden¹¹⁷ hareketle İmam Mâlik'in yaşadığı dönemde Medine'de Nafi' kıraatinin yerleşmiş olduğunu söylemek mümkündür. Şu hâlde İmam Malik'in de kendisinden kıraat okuduğu, halkın da çok erken dönemden beri teveccüh gösterdiği Nafi' kıraatine tâbî olup kıraat vücuhâtı içinden yeni bir ihtiyâr oluşturma gayretine girmemiş olduğu söylenebilir. Kendisinin "Nafi' kıraati sünnettir" ve "Nafi' kıraatte imamıdır" sözleri ve yukarıdaki rivayetlerde "وَلي" ve "لي" ibareleri için kendisine "Neden böyle okuyorsunuz" sorusunun Nafi' kıraati üzerinden sorulması da Nafi' kıraatini benimsediğini gösterir niteliktedir.

Sonuç

Kıraat ilminde tabî'n neslinden başlamak üzere dördüncü asrın ortalarına kadar olan dönem, yedi harf ruhsatı bağlamında kurrânın ihtiyârını oluşturduğu "ihtiyâr dönemi" olarak anılır. Bu çalışmada ihtiyâr olgusu aynı zaman diliminde yaşamış dört mezhep imamı özelinde ele alınmış ve şu temel sonuçlara ulaşılmıştır:

Kıraat vecihleri arasından yetkin kurrânın kendi tercihinin oluşturup "ihtiyâr" edinmesinin sanılanın aksine sadece kurrâ ile sınırlı kalmadığı; dönemin ulemâsı ve fukahâsı arasında da yaygın bir gelenek olduğu müşahede edilmiştir.

İlmî canlılığın merkezi Kûfe ve Bağdat bölgesinin iki imamı İmâm-ı Azâm ve Ahmed b. Hanbel'in vücuhât içinden kendilerine

¹⁰⁹ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-Atiyye vd. (Dimaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), 360; Enderâbî, *Kirâ'âtü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn*, 46; Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1995, 1/173-174.

¹¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/6.

¹¹¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/91.

¹¹² İbrahim Kâfi Dönmez, "Amel-i Ehl-i Medîne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

¹¹³ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 63.

¹¹⁴ Hüzelî, *el-Kâmil*, 42; Zehebî, *Mârifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr*, 1995, 1/242.

¹¹⁵ Dâni, *Câmiu'l-beyân*, 42.

¹¹⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 63.

¹¹⁷ Deradkeh, "Târîhu İntişârü'l-Kirâ'âtü'l-Kur'âniyye fi'l-Cezîretü'l-Arabiyye", 21.

mahsus ihtiyâr oluşturdıklarına dair güçlü kanıtlara ulaşılmıştır. Her ne kadar İmâm-ı Âzam'ın ihtiyârının olup olmadığına dair çeşitli ihtimaller mevcut olsa da yaşadığı çağın ihtiyâr edinmenin yaygın olduğu bir dönem olduğu bilindiğinden, İmâm-ı Âzam'ın bu ruhsattan beri kalmadığı düşünülmektedir. Bu bağlamda Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin, Ebû Hanîfe'nin ihtiyârına dair beyanları, Ebû'l-Fazl el-Huzâî'nin derlediği *İhtiyârâtü min kırâati Ebî Hanîfe* risâlesi, Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî'nin *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât* isimli eseri, Muvaffak el-Mekkî'nin (ö.568/1172) *Menâkıbü el-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* isimli eseri ve tefsir kaynaklarında zikredilen Ebû Hanîfe kıraatine dair örnekler, İmâm-ı Azâm'ın kendi ihtiyârı olduğu kanaatini pekiştirmektedir.

Ahmed b. Hanbel ise incelenen fukahâ arasında ihtiyârına dair en detaylı veriye ulaşılan isimdir. Talebelerinin naklettiği Mesâil türü eserler, onun Hamza kıraatine yönelik tenkitleri ve kendi kıraat kriterleri, bu tercihin metodolojik arka planını görünür kılmaktadır.

Medine ve Mekke imamları olan İmam Malik ve İmam Şafiî'nin beldelerinde meşhur ve yaygın olan kıraatlere tâbî oldukları tespit edilmiştir. Medine halkının uygulamasını metodolojisinde önemli bir yere koyan İmam Mâlik'in buna paralel olarak Medine'nin kıraat imamı Nafî' kıraatine tâbî olduğu anlaşılmıştır. İmam Şafiî ise Mekke kârîsi İbn Kesîr kıraatini benimsediğini beyan etmekle birlikte; on kıraat içinde yer alan diğer imamlar ve şâz kabul edilen kıraatler ile uyumlu tercihleri de rivayetlerle sabit olmuştur.

Netice itibarıyla bu araştırma, erken dönemde ihtiyâr geleneğinin fukahâyâ bakan yönünü incelemekte; onların ihtiyarlarının neliğini ve nasıllığını ortaya koymaktadır. Makale sınırları dahilinde konu yalnızca dört mezhep imamı özelinde girizgâh mahiyetinde incelenmiştir. Konunun detaylandırılması ve diğer müctehid fukahânın kıraat tercihleri üzerinden genişletilmesi, erken dönem İslâmî ilimler arasındaki disiplinlerarası ilişkinin daha net anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *Mesâilî Ahmed b. Hanbel rivâyetü İbnihi Abdullah*. thk. Züheyr eş-Şâviş. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1981.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh. *Mesâilü'l-İmam Ahmed rivâyetü Ebî Dâvûd Süleyman b. Eşas es-Sicistânî*. thk. Ebî Muâz Târik b. Avdillâh b. Muhammed. y.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999.
- Akpınar, Musa. "Kıraatlerde Tercih ve Tenkitlerin Kıraatlerin Sahihliği Açısından Değerlendirilmesi". *Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5/2 (2022), 97-100.
- Aksoy, Soner. "Ebû Ca'fer En-Nehhâs'ın (ö.338/950) Kıraat Farklılıklarını Değerlendirme ve Tercih Yöntemi". *Temel İslâm Bilimleri Araştırmaları*, 75-93.
- Albayrak, Halis. "Taberî'nin Kıraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 97-130.
- Bağdadî, Hatîb. *Târîhu Bağdad*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 2002.
- Balvâlî, Muhammed. *el-İhtiyâr fi'l-kıraat ve'r-resmi ve'z-zabt*. Rabat: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 1997.
- Bosat, Sait. "Kırâat İmamlarında İhtiyar Olgusu". *Hikmet Yurdu* 13/25 (2020), 89-108.
- Çetin, Nazım. "Taberî'nin Tefsir Yöntemi Olarak Kıraat Değerlendirmelerinde Şiirle İstişâh". *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 20 (2025), 107-125.
- Çınar, Yusuf. "Kıraat Farklılıkları ve Fıkhi Hükümlere Etkisi (İbadetler Bağlamında)". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (28 Temmuz 2023), 643-666. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1281056>
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Damra, Tevfik İbrahim. *Sitte resâil fi'l-kıraat*. Ürdün: Mektebetü'l-Vataniyye, 2017.
- Dânî, Ebû Amr. *Câmiu'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'i'l-meşhûra*. thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- *el-Urcûzetü'l-münebbiheti alâ esmai'l-kurrâ ve'r-ruvât*. thk. Muhammed b. Mücğân el-Cezâirî. Riyad: Dâru'l-Mugnî, 1999.
- Deradkeh, Halil İbrahim. "Târîhu İntişârî'l-Kırâati'l-Kur'âniyye fi'l-Cezîreti'l-Arabiyye". *Dirâsât, Şerî ve Hukukî Bilimler Dergisi* 49/2 (2022), 17-31.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Amel-i Ehl-i Medîne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/21-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *Fezâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-Atiyye vd. Dimaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 2001.
- Enderâbî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer. *Kırâ'atü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*. thk. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1985.
- Ergin, Emel Yavuzoğlu. "Mütevâtir Kıraat Farklılıklarına Dayanan Fikhî İhtilaflar". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (15 Ocak 2015), 147-162.
- Gülle, Sıtkı. "Taberî'nin Tefsîr'indeki Kıraat Değerlendirmeleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 65-85.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ebhâs fi ulûmi'l-Kur'ân: el-kıraatü'l-Kur'âniyye - el-mushaf ve resmühü- i'câzül-Kur'ân ve vücuhühü*. Amman: Daru Ammar, 2006.
- Hanay, Necattin. "Ebû'l-Fazl el-Huzâî ve 'İhtiyârâtü Min Kıraati Ebî Hanîfe' Risalesi". *Mütefekkir* 3/5 (ts.), 101-127.
- Hatîb, Abdüllatîf. *Mu'cemül-kırâat*. Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2002.
- Huzâî, Ebu'l- Fazl. *İhtiyârâtü min kırâati Ebî Hanîfe*. 53b-65a.
- Hüzelî, Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Alî. *el-Kâmil fi'l-kırâ'ati'l-âşr ve'l-erbe'ine'z-zâideti 'aleyhâ*. thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâ' eş-Şâyib. Dubai: Müessesetü Sema li'-Neşr ve't-Tevzi', 2007.
- İbn Ebî Dâvûd. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhammed b. Abduh. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Ebî Ya'îlâ, Ebû'l-Huseyn. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. ed. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh. *Bedâ'iu'l-Fevâid*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.s.
- *İğâsetu'l-lehfân min mesâidi's-Şeytân*. ed. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1975.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimesk*. thk. 'Amr b. Çurâme el-'Umrevî. 80 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin. *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. thk. Abdullah. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Lü'lüe, 2017.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib*. y.y., 1990.
- Kılıç, Mustafa. "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2015), 149-184. <https://doi.org/10.15370/muifd.67182>
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim Etfayyîş. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l Kütübi'l Mısıriyye, 1964.
- Küçük, Cemil. "Mütevâtir Kıraat İmamlarının Kıraatleri Tercih Yöntemi". *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 48-68.

- Kütükoğlu, Ahmet. "Taberî (ö. 310/923) ile İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) Kıraat Tercihlerine Yaklaşımları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2024), 1-16.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto, 2016.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Hâvî'l-kebîr*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed. *el-İbâne 'an me'ânî'l-kirâ'ât*. ed. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1977.
- Mekkî, el-Muvaffak. *Menâkibu el-İmâmî'l-A'zam Ebû Hanîfe*. 2 Cilt. Hindistan: Meclisu Dâirati'l-Ma'ârifî'n-Nizâmîyye, 1. Basım, 1903.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn. *Tehzîbu'l-esmâ' ve'l-lugât*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.s.
- Neysâbü'rî, İshâk b. Hânî. *Mesâilü'l-İmâm Ebî Abdullah Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 2013.
- Önen, Hacı. "Kıraatlerin Fikhî Hükümlere Etkisi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 1-24.
- Özbek, Ömer- Kahraman, Sena. "Zemahşerî ve Ebû Hayyân'da Kıraatlerin İhtiyârı Meselesi". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 34 (2023). https://doi.org/10.52754/16947673_2023_34_3
- Ribât, Hâlid- İyid, Seyyid 'İzzet. *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*. b.y.: Dâru'l-Felâh, 2009.
- Ribât, Hâlid- İyid Seyyid 'İzzet (ed.). *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - et-Tefsîr ve 'Ulûmu'l-Kur'ân*. b.y.: Dâru'l-Felâh, 2009.
- Sawas, Abdullah. *İhticac ve Tercihin Kıraat İlmindeki Yeri ve İslami İlimlerle İlişkisi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme. *el-Mebsût*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyyis. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 2000.
- Şahin, Ali. *el-Münezzel fi'l-kirâati'l-aşr min tarihi't-Teysîr ve't-Tahbîr*. Isparta: Hayrat Neşriyat, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. çev. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tok, Fatih. "Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Kıraatlerine Yaklaşımı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (2017), 123-144.
- Ünal, Mehmet. "Bir Kıraat Terimi Olarak Hüccetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (ts.), 69-83.
- Yıldız, Cafer. "İlk Üç Asırda Kıraatlerde Tercih Olgusu: Râvi ve İmam Olarak Halef Örneği". *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (15 Eylül 2024), 505-536. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1476443>
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-âsâr. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1995.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım. *el-Keşşâf 'An Hakaiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve Uyun'il-Ekâvîl Fi Vucûhi't-Te'vîl -Keşşâf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağlı, Adil Bebek. 6 Cilt. İstanbul, 1. Basım, 2016.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddîn. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- Züneybât, Avd Abdulkerîm. "İshâmâtü ulemâi'l-emsâr fi ilmi'l-kirâât fi Beğdâd fi 'asri'l-Abbâsî min 149-447/766-1055". *Dirâsât el-Ulûmu'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye* 41/2 (2014), 462-481.